

УДК 811.161.2'58'371

Луценко Оксана

**ЕСТЕТИКА ВЕРБАЛІЗОВАНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ
60-90-Х РОКІВ ХХ СТ.**

Стаття присвячена аналізу ключових мовно-естетичних знаків у прозі шістдесятників. Зосереджено увагу на вербалізації логіко-семантичного концепту «людина» та національних символів, що моделюються словообразами «істота, блазень, пилінка, пліснява, комахи, череда, ліс, трава, воля, хата, земля, пісня, пшениця, жито, мак, верба, тополя» та ін. у складі метафоричних і порівняльних конструкцій.

Ключові слова: мовотворчість, естетична природа вислову, тропи, словообраз.

Статья посвящена анализу ключевых языково-эстетических знаков в прозе шестидесятников. Основное внимание сконцентрировано на вербализации логико-семантического концепта «человек» и национальных языковых символов, которые моделируются словесными образами «существо, шут, пылинки, плесень, насекомые, стадо, лес, трава, свобода, дом, земля, песня, пшеница, рожь, мак, ива, тополь» и др. в составе метафорических и сравнительных конструкций.

Ключевые слова: языкотворчество, эстетическая природа выражений, тропы, словесный образ.

The paper is devoted to analysis of primary lingual aesthetic signs in the prose of the Sixtiers. The focus is on verbalization of logical semantic concept of «the human» and national lingual symbols, that are produced by such verbal image «like animal, jester, mote, mold, insects, herd, forest, grass, freedom, house, land, song, wheat, rye, poppy, willow, poplar» and others, consisting of metaphoric and comparative constructions.

Key words: linguistic creativity, aesthetic nature of expression, trope, verbal image.

Проза останньої третини ХХ ст. виникла в дуже складному контексті інтелектуального та соціально-політичного розвитку. Вона була свідченням нового типу світосприйняття, мислення, нової мови.

Дослідження української художньої мови названого періоду є однією з актуальних проблем української лінгвостилістики як з еволюційного погляду на історію розвитку семантики образного слова і літературної мови в цілому, так і у зв'язку з виробленням принципово нових підходів до побудови типології авторського слововживання у просторі національної культури. Такі лінгвостилістичні параметри поетичної мови шістдесятництва розробляються у працях Т.Беценко, П.Білоусенко, А.Бондаренко, Г. Вокальчук, І. Гапєєвої, Н. Грицик, У. Міщук, Т. Мажарової, А. Нечипоренко, Л.Оліфіренко, Л. Пришляк, Н. Слободи, Г. Сюті, О. Цапок, І.Шапошнікової та ін..

Об'єктивність дослідження естетики мовотворення названого періоду вимагає залучення не лише мовознавчих, а й літературознавчих праць, зокрема таких вчених, як В. Агеєва, С. Андрусів, Л. Бойко, К. Волинський, В. Дончик, М. Жулинський, Н. Зборовська, М. Ільницький, Ю. Ковалів, Г. Мережинська, В. Моренець, М. Наєнко, Л. Новиченко, Ф. Погребенник, Г. Сивокінь, М. Слабошпицький, Т. Салига, Е. Соловей, А. Ткаченко та ін.. Літературно-естетичний аналіз художньої прози останньої третини ХХ ст. свідчить, що мовно-стильове багатство української прозової творчості позначене тематичним розмаїттям, підкресленим індивідуально-авторським творчим моделюванням навикишнього, специфічною екзистенцією мовних картин світу, які об'єднує зверненість до філософських проблем особистості в сучасному контексті. Головна ідея – подолання буттєвої кризи, що реалізується у моделі «цілісної людини», яка протистоїть світовому хаосу, неминучості надчуттєвих та безповоротних принципів буття. Українські шістдесятники орієнтувалися на світовий мистецько-літературний досвід та істинні національні традиції. Основним змістом їх творчості, вважає С. Андрусів [1, с. 50], було «антиколоніальне спрямування, і не конче в сенсі суспільно-політичному, а передусім онтологічному, екзистенційному – культурологічному. Воно намагалося реанімувати загроженої національну ідентичність, окремішність українського світу».

У поетичній мові естетичне значення та художня ідея розкриваються через образ, його мовну субстанцію. Різні для кожного виду словесного мистецтва щодо форми художні образи не є мовно-однорідними і в межах окремо взятого твору. Відрізняючись в основному мовно-структурними особливостями, вони водночас становлять певну систему мовних засобів образного світосприйняття.

Визначальною функцією мови художньої літератури є естетична, що реалізується системою естетичних значень, які у свою чергу актуалізуються у різнотипних образних структурах, зокрема тропейного характеру. Естетичне значення таких мовних зворотів засноване на гнучкості, рухливості семантичної структури слова і зумовлене лінгвістичною роллю асоціативно-сміслових зв'язків у художньому тексті. Так, реалізація естетичної функції тропів виявляється у збагаченні та зміні семантичного потенціалу мови шляхом актуалізації додаткових значень їх компонентів. Поява індивідуальних значень мовних виразів спричинена творчою потребою виділити, підкреслити певну ознаку, важливу для вираження

авторського світогляду. Сутність тропів і їх лінгвостилістичні функції у художніх творах шістдесятників дозволяють твердити про загальні закони художнього пізнання та мовно-естетичного відображення навколишньої реальності. Найбільш активними у поетичній мові аналізованого періоду є метафори та порівняння – універсалізовані форми художнього моделювання дійсності.

Наш науковий пошук зумовлений потребою визначення внеску прозаїків у мовностилістичну та естетичну природу поетичного вислову. Для аналізу були обрані прозові тексти В. Дрозда, Р. Іваничука, Вал. Шевчука.

Непересічні мовні особистості, на думку С.Я. Єрмоленко [4, с. 358–359], володіють талантом, інтуїцією відчувати колективний досвід у сприйманні естетичної природи слова й трансформувати його в такі мовні форми, які й за природою творення, й за характером сприйняття постають як мовно-естетичні знаки національної культури. Відповідно, мовно-естетичні знаки національної культури сприймаються в цілості тексту, одиниць тексту, що їх упізнає читач, відповідних реалій, ситуативного контексту, зокрема й вербального, пов'язаного з загальномовними конотаціями та з прагматичним змістом.

Мовностильова образність авторів цього періоду зосереджена на вербалізації логіко-семантичних концептів – *людина, всесвіт* (зокрема астральної та земної моделей світу). Їх вербалізована естетична природа становить собою унікальне з художнього погляду поєднання витоків національного світосприйняття з небароковими та екзистенційними лінгвоестетичними пошуками.

У прозі названого періоду інтерес до індивідуальності, виявленої у звичайної, «маленької» людини, її духовного світу, моральних і естетичних пошуків у сьогоденні, зумовлений накопиченням позитивного буттєвого досвіду та переоцінкою попередніх моделей, механізмів сприйняття людини. Цей етап розвитку в історії художнього слова репрезентований зверненням авторів до екзистенційного статусу людини, необхідності подолання буттєвої кризи шляхом моральних перетворень, пошуку концепції нової людини.

Тема екзистенційної незахищеності й надломленості української людини визначає загальний настрій прози останньої третини ХХ ст. Безглуздість буттєвості людини як особистості у творах В. Дрозда, Р. Іваничука та Вал. Шевчука втілюються постійними образами: *світ – дивоглядна сітка, в якій борсаються тисячі й мільйони нещасних істот* [9, с. 373], *ми блазні перед сильними світу цього* [5, с. 303], *сумнів у потрібності свого власного існування гнув його* [5, с. 343], *ти пилінка, мачинка у світі, яку може нести вітер, і немає діла до тебе Богові* [7, с. 73], *всі ми очерет у цьому світі. Мислячий* [10, с. 132], *люди – тільки пліснява, яку породила волога землі* [3, с. 369], *могили ми були дрібні, а не люди, мурашки на стежці історії під чобітьми тих, хто історію творив* [3, с. 366], *безумство мурашника людського* [3, с. 469], *жалюгідна комаха на обличчі матінки землі* [9, с. 515], *людяка – наче тая муха, одної з нею ціни* [3, с. 286], *череда людська, як усі череди, глупа, іде вона туди, куди пастух її жене* [3, с. 155], *людська маса – це та ж череда, і тільки нещадною залізною рукою можна загнати її у ворота майбутнього земного раю* [3, с. 375], *я черв'як, малий і безпомічний, не людина, а оболонка її, що виконує завчені рухи* [9, с. 504], *хай би був тим, кого із себе вдає. Отаким малим хробачком, котрий засвоїв кілька дій та рухів, яких досить, щоб міг у цьому світі існувати* [9, с. 515], *вони (люди – О.Л.) ніби хробачки, вовтузяться в сліпому змаганні й боротьбі* [9, с. 377]. У наведених метафоричних комплексах знеособлено-функціональні характеристики відтворюються словообразами: *істота, блазень, пилінка, пліснява, комахы, череда*, які при асоціативному зв'язку з поняттям *особа* у значенні людська індивідуальність, набувають виразної негативної конотації. Усвідомлення інтелектуальної безправності виявляється у поєднанні аналізованих лексем із семантикою мовних конструкцій: *блазні – перед сильними світу цього; пилінка, мачинка, яку несе вітер і до неї Бог не має діла; мурашки на стежці історії – під чобітьми тих, хто цю історію творив; череда іде туди, куди пастух жене, і лише нещадною залізною рукою її можна загнати у ворота т. зв. раю; малий, безпомічний черв'як виконує завчені рухи.*

Метафоричне моделювання в мовній тканині творів Вал. Шевчука словообразу *ліс* зумовлене авторським осмисленням людського буття в макросвіті. У межах такого асоціативного поля виокремлюється образ людини-інтелектуала, який репрезентується контекстуальною опозиційністю лексем: *я – ліс людей: навколо мене безпросвітний ліс людей, і я в ньому серед тих нечисленних, котрим дано волю рухатися* [9, с. 504], *в лісі людей – це дерево твердої породи, але й воно дуплавіє* [9, с. 479], *можу стати тим, за кого себе вдаю. Деревом з лісу людей, яке годі відрізнути від інших. Шумітиму листом, як і вони, входячи своїм шелестом у загальний шум* [9, с. 537].

У прозовій мові шістдесятників спостерігаємо також і глибокий підтекст екзистенційних роздумів про існування людини, втілений порівняльними зворотами зі словообразом *трава*, в яких немає лінгвістично оформленої основи порівняння, проте функціонують лексеми, що належать до інтелектуальної, асоціативної діяльності: *думати, розрубати вузол* і є характеристикою мовної картини світу шістдесятників: *в мене спалахує той-таки відчай: не хочу і не можу бути, як трава* [9, с. 228], *думав про те, що, попри нашу нехоть і навіть уразу, людина все-таки може бути у світі, наче листок чи трава* [9, с. 256], *один із цих вузлів маю розрубати, і це потрібно перш за все мені самому, легко-бо згодиться, що людина – як листок чи трава, але важко тим листком чи травою бути* [9, с. 257].

Прагнення письменників до філософського узагальнення життєвих проблем відчутно позначилося на особливостях ідіостилів В. Дрозда, Р. Іваничука та Вал. Шевчука, у творах яких «художнє відтворення дійсності змикається з потужним мислительним потенціалом авторів, яскраво вираженим інтелектуальним пошуком» [2, с. 201], відображеним у варіативності семантико-естетичних засобів інтерпретації змісту слова.

У цьому контексті найбільшої уваги заслуговують метафори, що моделюють т. зв. «мисленну атмосферу» (Вал. Шевчук), де простежуються уявлення про ціннісні орієнтації, культурну закоріненість та духовне зростання. Так, у мовотворчості Р. Іванчука концептуально-семантичне оновлення словообразу *думка/мисль* відбувається за рахунок розширення контекстів та введення його в нові вербалізовані світоглядні моделі. Свідченням цього є конотативна реалізація «культурного концепту» (А. Вежицька) *воля*, що у таких контекстах асоціюється з особливою роллю мови як форми самовираження, свідомості, культури, тоді як традиційним втіленням ідеї волі в духовному світі українця є образ коня та воїна-вершника (згадаймо Шевченкове «Оженись на вольній волі / На козацькій долі» (Не женися на багатій), «Де поділась доля-воля, бунчуки, гетьмани»; «Україна – Дніпр широкий – ... там родилась, гарцювала / Козацькая воля» (Тарасова ніч): *філософська мисль* посяде місце зброї, відібраної у народу [5, с. 343], *неправда*, що збіднів цей край, коли в нього забрали зброю – сила його визріває у *мислі* [5, с. 338], *зріє ж у народі мисль*, яка й народжується для того, щоб викувати новітній меч [5, с. 374], *дозріває бунтарська мисль* [5, с. 247].

В емоційно-оцінному просторі шістдесятників образ *воля* реалізується як концепт духовної цінності, формуючи асоціативні ряди: воля, квітка, рідний дім, білий птах, синє небо; воля, любов, пробудження, незмірна радість, справедливість, та, слідуючи за бароковою традицією, протиставляється таким вербальним образами, як руїни, розтерзаний ворог, кривава річка, око черепа. Автори продовжують традицію, водночас розглядаючи це питання на екзистенційному ґрунті: *він бажав волі, воля ж – це чудова квітка з запахом ранкової роси, це тепла стежка від рідного дому, по якій їдеш босоніж, це білий птах у синьому небі, чи мо', радісні сльози* [8, с. 206], *воля – це весняна брость та любов* [8, с. 206], а також у етичному та національному аспектах: *я бачу перший пролісок пробудження народів Європи. Я бачу народження волі на руїнах монархій* [5, с. 243], *воля*, зрозумів він, – це не крик переможця над розтерзаним ворогом і не втіха його від того, що нога твоя вступила в криваву річку; *воля – це квітка, яка проросла крізь око черепа* [8, с. 206], *волю тобі зламали цяцьками* [5, с. 133], *незмірна радість віднайденної волі* [5, с. 203], *зоря свободи і справедливості* [3, с. 409].

Тема історичної пам'яті, зв'язку часів, наступності поколінь, національних традицій і святощів, «коріння й витоків» [2, с. 13] є органічною для прозаїків зазначеного періоду, а українські *хата*, *земля*, *пісня* не тільки архітектурними та часо-просторовими об'єктами, а й своєрідними знаками мовної свідомості, що віддавна виконують естетичну і символічну функції: *я востаю в землю свою* [3, с. 109], *як не горісно нам буває на ній, землі рідній, а пахне вона здала і душу до себе магнітом тягне* [3, с. 398] *зосталися ми у світі жорстокім, над яким бурі гуляють, у човнику хати своєї* [3, с. 494], *пісня – дзеркало душі народу. Якщо душа буйна, то й пісня голосна* [5, с. 335], *не волай до совісті світу, розпачлива пісне* [5, с. 273], *пісня сполошилась, приглухла, ледве ще таланіла* [5, с. 285], *пісня зниділа* [5, с. 272].

Зв'язок поколінь – минулого, сучасного, майбутнього як необхідної умови людського існування представлений семантичним наповненням лексем-словообразів: *корінь* – уособлення історичної пам'яті, життя предків, *листя* дерева життя – сучасне покоління, *пагони і гілки* – діти, нащадки роду: *ось туточки – душа моя, корінь мій, пуп мій, а все, що поза цим, у світах далеких, – сон лише* [3, с. 251], *листя* землі – *ось що таке люди! Короткочасний вік їхній, і обчухрує невидимий та нечутний вітер сес листя з дерева життя безперестанку, і опадає воно, угноюючи пласти часу нашого* [3, с. 293], *синку, і знала я, що ти сього годочка на дворіще наше ступиши, бо тополя, батьком твоїм колись посаджена і снарядом, без тебе вже, коло самої землі стята, цієї весни од кореня парость пустила* [3, с. 251], *щасливий той, хто пустив од себе пагони, і двічі нещасливий той, в кого пущені пагони нещадно витнуть сокирою* [8, с. 252], *гілка* роду нашого [3, с. 247].

Однією з ідіостилістичних особливостей поетичної мови 60-90-х років ХХ ст. є використання ідентифікованих образів *злакових рослин* як обов'язкових і невід'ємних атрибутів мовностилістичної структури моделювання концепту Україна: *погналися незжаті хліба* [5, с. 282], *поля, помережані стиглими нивами* [5, с. 237], *акуратно причесані чуби пшениці* [6, с. 437], *похитувалися зобабіч жита, котили хвилі до узвишень і спливали звідти такими ж хвилями* [10, с. 115], *вигнутий хребет житнього лану, що побіг від дороги до голубого обр'ю* [5, с. 208].

У більшості випадків художнє використання видових назв рослин зумовлене врахуванням їх семантичного наповнення в українській культурно-естетичній традиції, наприклад, образна паралель *верба* – *вода*: *верби пили віттям воду* [5, с. 72] або конотацій, пов'язаних із зоровим сприйняттям: *осокори сивіли од вітру* [5, с. 72], *тополі вишикувалися* [3, с. 113]. Образи *квітів* позначені позитивною емоційно-експресивною забарвленістю, що репрезентується інтенсифікованою мовною виразністю узуальних конотативних компонентів та актуалізацією лексем зі зменшувально-пестливими суфіксами: *спалахують сині очі волошок* [6, с. 276], *зграйки ромашок привітно зустрічають і проводжають мене* [6, с. 276], *вологі соняшники повертають свої обличчя до сонця* [6, с. 357]. Традиційно популярний у народній свідомості образ маку вербалізується у складі метафори: *на щоках червоно маки зацвітали* [3, с. 257]. Естетичного осмислення та лінгвостилістичної експресії набувають флористичні образи-символи *барвінка* та *калини*, що одночасно постають метонімічними символами України у контексті: *їде на дівочий поклик заворожена весна, побожно хреститься барвінком, молиться калиновим цвітом, причащається медом; гудуть бджоли, пахне вітер свіжою паскою, світ стає добрим і сумирним* [5, с. 248].

Як доводить аналіз фактичного матеріалу, семантичний розвиток естетики слова в мові прози останньої третини ХХ ст. зумовлений інтра- та екстралінгвальними факторами і відображає еволюційні тен-

денції використання засобів художнього пізнання дійсності в українському авторському тексті. Так, художня концепція людини вербалізується шістдесятниками переосмисленою, відповідно до філософії екзистенціалізму. Головні характеристики мовно-естетичного пошуку зумовлюють реалізацію основних естетико-світоглядних принципів, де кожна людина – унікальна особистість, поведінку людини визначає взаємодія духовного і тілесного начал. Інтерпретація духовно-естетичної спадщини народу знає у мовній картині світу шістдесятників психологічного аналізу, філософського розгортання думки, інтелектуального начала, умовно-символічних відтворень у мовних відповідниках.

Література:

1. Андрусів С. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки / Стефанія Андрусів // Слово і час. – 1997. – №8. – С. 50–54.
2. Діалектика художнього пошуку. Літературний процес 60-80-х років / [В. П. Агеева, Л. С. Бойко, Д. Т. Вакуненко, В. Г. Дончик]. – К. : Наукова думка, 1989. – 319 с.
3. Дрозд В. Листя землі : Книга доль і днів минутих: [роман] / Володимир Дрозд. – К. : Укр. письменник, 1992. – 559 с.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) [Текст] / Світлана Яківна Єрмоленко ; Ін-т укр. мови НАН України, Укр. наук.-виробн. центр «Рідна мова». – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Іваничук Р. Журавлиний крик : [істор. роман] / Роман Іваничук. – Львів : Каменярь, 1989. – 375 с.
6. Шевчук В. Барви осіннього саду : [повісті, оповідання] / Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1986. – 488 с.
7. Шевчук В. На полі смиренному : [роман] / Валерій Шевчук. – К. : Дніпро, 1983. – 191 с.
8. Шевчук В. Птахи з невидимого острова : [роман, повісті] / Валерій Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1998. – 470 с.
9. Шевчук В. Три листки за вікном : [роман-триптих] / Валерій Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1986. – 587 с.
10. Шевчук В. У череві апокаліптичного звіра : [істор. повісті та оповідання] / Валерій Шевчук. – К. : Укр. письменник, 1995. – 203 с.